

Смолій Валерій (м. Київ)

Академік НАН України,
директор Інституту історії
України НАН України

ГОРБАЧОВСЬКА «ПЕРЕБУДОВА»: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ (до 30-річчя проголошення курсу)

«Перебудова» в історіографії означається як сукупність реформ у політичній, економічній та соціокультурній сферах, що проводилися в Радянському Союзі у 1985–1991 роках і загалом призвели до загострення кризи в суспільстві, ліквідації влади КПРС і розпаду СРСР. Складові частини перебудови, як-то політика гласності та демократизація суспільного життя, введення елементів ринкових відносин, відмова від критики капіталізму, суттєве поліпшення відносин із США та країнами Західної Європи, спроби припинення «холодної війни» на рівні світової політики, визнання значущості загальнолюдських цінностей, були рушіями фундаментальних змін як у самому Радянському Союзі, так і в країнах Східної Європи, що знаходилися під його домінуванням.

У дослідженні перебудови як окремого етапу радянської історії та, особливо, перебігу її в Україні важливим є виокремити кілька концептуальних напрямів.

По-перше, перспективною темою є типізація процесів реформування і зміни влади в тоталітарних та авторитарних політичних режимах, механізми її трансформації на рівні зміни поколінь у політиці, на рівні переозначення ієрархічних стосунків поміж різними номенклатурними осередками, а також реструктуризація відносин центр–субцентр–периферія.

У випадку Радянського Союзу прихід до керівництва країни молодих політиків (М.С. Горбачова, М.І. Рижкова, О.М. Яковлева, Е.А. Шеварнадзе) визначило початок реформаційних зусиль. Головним же виразником реформ, обличчям «перебудови» став Михайло Горбачов, який у березні 1985 р. після смерті К.У. Черненка був обраний на пост Генерального секретаря ЦК КПРС. Його реформаторські ініціативи відбувалися начебто цілком у руслі типового шляху політичних змін у тоталітарно-авторитарних суспільствах — «реформуванням згори» партійного апарату та радянської системи загалом.

На квітневому 1985 р. пленумі ЦК КПРС був проголошений курс на прискорення соціально-економічного розвитку і розширення гласності, на технічне переозброєння промисловості, на побудову «гуманного та демократичного соціалізму» в СРСР, що мав забезпечити політичний плюра-

лізм, виправлення деформацій у національному питанні, розширення економічних прав підприємств та стимулювання демократизації суспільного життя, зокрема й в Україні.

Адміністрування «зверху» призвело й до невдач, типових для такого типу політичних змін, адже централізований контроль ніяк не міг враховувати всіх національних, регіональних та локальних варіацій системи. Приміром, у випадку антиалкогольної кампанії, що розпочалася однією з перших у 1985 р., намір подолати пияцтво та алкоголізм на практиці призвів лише до різкого зниження бюджетних надходжень та створення сильної соціальної напруги та конфліктогенної ситуації у соціумі.

Втім, випадок перебудови унікальний тим, що демонструє варіант реформування, за яким суспільство інтерналізує цінності демократизації та реформування, початково нав'язувані «згори» державою, як свої власні, укладаючи з владою своєрідний суспільний договір про розподіл реформаторських ініціатив та механізми взаємовпливу. Чорнобильська катастрофа 1986 р., про справжні масштаби якої керівництво країни відразу не повідомило населення, стала приводом для потужної громадської критики соціалістичної системи, а також запустила такий значущий компонент перебудови як «ініціатива знизу», що виявилось особливо ефективним у формуванні багатопартійності, реалізації гласності шляхом появи опозиційних літературних творів, розгортання на сторінках періодичних видань дискусій про вибір шляху суспільного розвитку, видання опозиційних журналів, участі в масових мітингах тощо.

В Україні це, приміром, призвело до формування альтернативної політичної еліти. Коли у березні 1990 р. відбулись вибори до українського республіканського парламенту та місцевих рад, політична різноманітність вже набувала конкретних рис, і найпотужнішою в масштабах України опозиційною силою став Народний Рух України. Не випадково саме той склад Верховної Ради Української РСР проголосив Україну незалежною державою 1991 р.

У результаті вивчення політичних аспектів перебудови історики мають матеріал для аналізу трансформацій політичних режимів різних типів — від тоталітарного, через авторитарний, до варіативності пострадянського простору з його неототалітарними, традиційно-патріархальними, клептократичними чи демократичними режимами.

Другим масштабним напрямом дослідження проблем перебудови є статус Радянського Союзу як імперського утворення. У середині 1980-х рр. до складу СРСР входило 15 союзних республік, на його території проживало понад 270 млн осіб — представників понад 140 національностей. З початком перебудови давали про себе знати протиріччя, закладені ще за утворення Союзу. Союзні республіки не мали реальної

рівності в рамках Радянського Союзу і державного суверенітету, а гласність висвітлила ретельно замовчувані проблеми національних відносин.

У серпні 1987 р., у зв'язку з річницею укладення радянсько-німецького пакту про ненапад 1939 року, пройшли мітинги протесту і демонстрації з вимогою публікації документів про депортацію населення з прибалтійських держав та із західних районів України та Білорусі в період колективізації. Прагненню республік відокремитися від СРСР сприяли економічна криза і розпад економічних зв'язків, а також звинувачення центру у несправедливому перерозподілі ресурсів з регіонів. Україна прийняла Декларацію про державний суверенітет 1990 р., а в 1991 р. оголосила незалежність.

Діяльність українських політичних, економічних та культурних еліт у боротьбі за незалежність дозволяє на конкретних прикладах вивчати механізми формування колоніальної структури в імперіях континентального типу, особливості функціонування постколоніального синдрому, а також способи централізації, диверсифікації та децентралізації стосунків за типом метрополія–периферія. Теперішня агресія Російської Федерації проти України вельми гостро ставить також питання про умови, за яких можлива чи неможлива реімперіалізація та реколонізація колишніх імперських утворень.

Насамкінець слід підкреслити той потенціал, який проблематика перебудови та місця в ній України має для депровінціалізації зарубіжної україністики, яка донедавна ще почасти продовжувала бути в полоні російських студії. У 2014 р. професор Гарвардського університету, директор Українського дослідного центру Гарвардського університету Сергій Плохій видрукував книжку «Остання імперія: Дні напередодні розпаду Радянського Союзу». У ній він переозначає роль України в розвалі СРСР як безумовно засадничу. «Коли серед західних науковців порушується питання про те, кому ж приписувати вину чи заслугу за розпад СРСР, всі здебільшого показують пальцем на Росію і згадують, як вона повстала проти центру, — пише науковець. — Безумовно, цей фактор однозначно важливий, але... майбутнє Радянської імперії в останні тижні її існування визначили стосунки Росії з Україною, другою за кількістю населення республікою, і аж ніяк не стосунки Росії з обезкровленим союзним центром».

Іншими словами, СРСР розвалився, оскільки українські еліти наполягали на незалежності України, а російські еліти не бажали і не могли запропонувати українським лідерам привабливу альтернативу інтеграції, окрім як конфедерації, в якій головною залишається Росія. Спрацювала ланцюгова реакція: Україна не хоче бути в Союзі, Росія не уявляє Союзу без України, а решта республік, що не проти залишатись в Союзі, не

увяляють його без Росії. Отож, республіки Центральної Азії були майже вигнані з імперії своїми господарями, і їм не залишалося нічого іншого, як вступити в СНД.

Агресивна політика Росії щодо інтеграції колишніх союзних республік у спільні інституції, перешкодження вступові України та Грузії в НАТО та структури, пов'язані з Європейським Союзом також бере свій початок з подій 199-го. Багато хто з команди Єльцина ставився до СНД не як до інструменту роз'єднання, а як до засобу, за допомогою якого Росія контролюватиме пострадянський простір, що, втім, ніяк не співпадало з намірами тодішніх, та й теперішніх українських політичних еліт.

Вивчення перебудови — це по-справжньому захопливе дослідження того, як розпадаються імперії, як знищуються тоталітарні режими та як на їх місці постають модерні політичні нації.